

Kütahya’da Bulunan Anadolu Selçuklu Mimarisi Üzerine Bazı Tespitler

Some Determinations on Anatolian Seljuk Architecture in Kütahya

Demet KARA*

Öz

Anadolu Selçuklu Devleti’nin batı sınırında yer alan Kütahya kenti, konumu dolayısıyla Selçukluların Anadolu’ya yerleşmeye başladığı 1071 yılını takip eden yıllarda fethedilmiştir. Ancak Bizans sınırında bulunması sebebiyle kent I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) dönemine kadar Bizans’la Anadolu Selçukluları arasında sürekli el değiştirmiştir.

1233 yılında tamamen Anadolu Selçuklu egemenliğine giren Kütahya’nın kent merkezinde inşa edilen eserler ve bu eserlerin konumu üzerinden Selçuklu Dönemi’nde Kütahya’nın sınırları, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. İnşa kitabeleri bulunan Balıklı Camii ve Hıdırlık Mescidi, II. Gıyâseddin Keyhusrev dönemine tarihlenmektedir. Anadolu Selçuklu Dönemi’nde inşa edildiği kabul gören iki Hezâr Dînârî Mescidi’nden biri özgünlüğünü yitirmiş, diğersinin yerine de 1870 yılında Sadeddin Camii ve sakahanesi inşa edilmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi’nin Kütahya ile ilgili bilgilerinden hareketle, Kütahya Ulu Camii’nin Selçuklu eseri olduğu ortaya konmuştur. Kütahya’da Selçuklu Dönemi eserlerinin banisi olan İmâdüddin Hezâr Dînârî’nin de kimliği tespit edilmiştir.

Bu çalışma, Kütahya’nın Anadolu Selçuklu dönemi mimari eserleri ve kentin fiziki yapısına odaklanmaktadır. Kütahya’nın Anadolu Selçuklu Dönemi mimari eserleri ve kentin bu dönemdeki gelişimini ele alan monografik bir araştırmanın bulunmaması, çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Kütahya, Anadolu Selçuklu Dönemi, Hezâr Dînârî, Mescit, Mimarlık Tarihi

Abstract

The city of Kütahya, located on the western border of the Anatolian Seljuk State, was conquered in the years following 1071, when the Seljuks began to settle in Anatolia, due to its location. However, since it was located on the Byzantine border, it constantly changed hands between the Byzantines and the Anatolian Seljuks until the period of Ala al-Din Kayqubad I (1220-1237).

The subject of this study is the boundaries of Kütahya during the Seljuk Period, based on the structures built in the city center of Kütahya, which came entirely under the rule of the Anatolian Seljuks in the year 1233, and the location of these structures. Balıklı Mosque and Hıdırlık Masjid with construction inscriptions, date back to the period of Ghiyath al-Din Kaykhusraw II. One of the two Hezâr Dînârî Masjids, which is generally accepted to have been built during the Anatolian Seljuk period, lost its originality, and the Sadeddin Mosque and its sakahane were built in 1870 in place of the other.

* **Sorumlu Yazar:** Demet Kara (Dr. Öğr. Üyesi), Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir, Türkiye, e-posta: dturgut@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0988-364X

Atf: Kara, Demet. “Kütahya’da Bulunan Anadolu Selçuklu Mimarisi Üzerine Bazı Tespitler.” *Art-Sanat*, 22(2024): 105-132. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2024.22.1482547>

In addition, based on Evliya Çelebi's information about Kütahya, it was determined that the Kütahya Grand Mosque was a Seljuk work and, in this context, the identity of Imad al-Din Hezâr Dînârî, one of the Seljuk patrons, was determined. This study focuses on the architectural works of Kütahya from the Anatolian Seljuk period and the physical structure of the city. Anatolian Seljuk period architectural monuments of Kütahya and the absence of a monographic study on the development of the period, the study reveals its originality.

Keywords: Kütahya, Anatolian Seljuk Period, Hezâr Dînârî, Masjid, Architectural History

Extended Summary

Kütahya is one of the three cities located in the Inner Western Anatolia part of the Aegean Region of Turkey. The old settlement in the city center took place around Kapan Stream, which divides the city into two in the north-south direction. It is known that the first settlement in the city started in ancient times. The name of the city is mentioned for the first time by the ancient geographer Strabon. Strabon mentioned Kütahya as one of the cities of Lesser Phrygia and its name was Kotiaeiön. Historical sources indicate that the city dates back to BC. 6. It shows that it was first under the rule of Lydia and then the Persians towards the end of the century. B.C. 4. The city, which was captured by Alexander the Great in the 16th century, was under the rule of the Bithynia and Pergamon kingdoms after his death. B.C. 1. century and AD. 4. It remained under the rule of the Roman Empire for centuries and then came under Byzantine rule. It is known that the city, which became an important bishopric center during the Byzantine period, and the castles, walls and bastions that still exist today, were built during this period. After the Byzantine Period, Anatolian Seljuk rule began in the city. Anatolian Seljuks defeated the Byzantines decisively in Malazgirt in 1071 continued their advance in Anatolia and started settlement. In 1075, Kutalmış son Suleyman Shah conquered the region up to Iznik and declared Iznik the capital. The first conquest of Kütahya, which was on the route followed by the Seljuks in order to realize the conquest of Iznik, must have occurred between 1075 and 1078 by the Seljuks. It is accepted that there was a Turkish settlement around Kütahya after the conquest. However, the Crusaders, who captured Iznik in the First Crusade in 1097, came to Eskişehir and although the Seljuk sultan Kilijarslan I tried to stop the progress of the Crusaders there, he was unsuccessful, and the Crusaders from Marmara and Western Anatolia, which is estimated to include Kütahya, it came under Byzantine rule again, having allied with the Anatolian Seljuk. The second conquest of Kütahya by the Seljuks coincides with the Battle of Miryakefolon. It is generally accepted that the third conquest took place during the reign of Ala al-Din Kayqubad I, based on the construction inscription of the Yoncalı Bath built outside the city center, dated 1233. It is known that Kütahya, which constantly changed hands between Byzantine and Seljuk rule, was an important fringe city under Seljuk rule from the early 1230s. The information about this period in Kütahya is quite limited and the fact that the number

of buildings that are known from the inscriptions that they were built in this period or that have survived until today is low is insufficient to shed light on the Seljuk period of the city of Kütahya. However, in the light of available data, it is possible to make some determinations about the urban settlement and structures of the period. The earliest known building built during the Seljuk period in the city center dates back to May 1237. This date is one of the years when the Anatolian Seljuks were in their heyday before the 1243 Köseadağ War. For this reason, the possibility that Kütahya, which was a commercial production site of important export materials such as alum and silver, was conquered at this time remains somewhat slim. Kütahya which was on the route followed by the Anatolian Seljuks to conquer Iznik, their first capital, should have been conquered in these years. Karacaviran (Karacaören) Ribat, which was found not in the city center but in settlements close to the center, is the earliest of the Seljuk period works and dates back to 1210. Although this indicates that the Turkish settlement in the city center dates back to the 1230s, considering the construction dates of the existing buildings, it is possible to talk about the existence of a Seljuk settlement around Kütahya before that. However, there is no record or trace of Seljuk settlement in the city center yet. Of the four buildings known to have been built during the Seljuk period, one of them is located where it was built, and the locations of the others are known, although they have lost their original state. The first of the two buildings in the city dated to the Anatolian Seljuk period due to construction inscriptions is Balıklı Mosque, dated 1237. However, since the building was later rebuilt, it lost its original form. The other building is the Hıdırlık Masjid, dated 1243-1244. The building was introduced as a masjid in the construction inscription, and it shows that it has similar features to the masjids of the Seljuks, which had an entrance unit, especially in the capital Konya. However, since the entrance section of the Hıdırlık Masjid was built with an iwan, it has been associated with the tombs with iwan built after it.

There are two other masjids in the city center of Kütahya, the dates of which are unknown, but it is generally accepted that they were built by Imad al-Din Hezâr Dînârî. One of them constitutes the tomb part of the Dönenler Mosque today, and it is known that the Sadettin Mosque was built in its place. In addition, these structures with their current names; are located in Balıklı, Hamidiye, Börekçiler and Pirlers Districts. Among these neighborhood names, the names of Börekçiler, Balıklı and Pirlers neighborhoods were also mentioned by Evliya Çelebi. The fact that they are still called by the same name even today shows that the names of the neighborhoods have not changed since the Seljuk period and that settlements exist in these neighborhoods.

The identity of Imad al-Din Hezâr Dînârî, whose name is mentioned as the patron in the works of the Seljuk period in the city center of Kütahya, has not been determined. It is assumed that he lived in Kütahya in the 1230-1240s due to the dates of the buildings he built, and it is accepted that he played an important role in the conquest

of Kütahya by the Seljuks in this period and that he was one of the statesmen of the Anatolian Seljuks due to his patron status. The fact that the building, which was the Kütahya Mevlevi Lodge before being converted into the Dönerler Mosque in the city center, was built adjacent to the mosque built by Hezâr Dînârî under his name, caused him to be seen as one of Mevlana's disciples and a representative of a Mevlevi order that had not yet been institutionalized in Kütahya. However, there is no record of Hezâr Dînârî in the works of Mevlâna and Sultan Veled, and his name is not recorded in the primary sources of this period, *Ariflerin Menkıbeleri* and İbn Bibi's memoir.

It is known that the Kütahya Ulu Mosque was built in the Ottoman period due to its inscriptions, Evliya Çelebi's depiction of the building with wooden poles and E. H. Ayverdi's publication of a sketch plan of the mosque based on these depictions allowed it to be evaluated within the group of wooden pole mosques built in the Seljuk Period. A mosque with wooden pillars built both during the Early Ottoman period and before that during the Germiyanids period is not yet known. In addition, due to the location where the building was built, it is close to the Seljuk period structures. Therefore, it is probable that a Seljuk mosque featuring wooden columns was constructed where the present-day Ulu Mosque stands. When we look at the architectural works in Kütahya during the Anatolian Seljuk period, it is seen that there are structures built only in the religious architectural group. Of course, it is unthinkable that works from other building groups were not built. It is inevitable that the trade route connecting the capital Konya to Istanbul passes through Kütahya and that structures such as inns and bridges were built on this route. It is only known that there are Eğret, Çakırsaz and Yeniceköy Caravanserais and Üçgöz, Altıntaş and Hacı Hamza Bridges on the road between Afyonkarahisar and Kütahya. In addition, it is said that the water of the sakahane, which is located on the lower floor of the Sadettin Mosque today, was brought by Hezâr Dînârî and that he had a masjid built here. Although it is stated in the construction inscription of the mosque that he was buried here after his death, there is no document or record to prove the accuracy of this information. The fact that the Sakhane continues to operate today strengthens the possibility of the existence of a water system built by Hezâr Dînârî.

As a result, due to its geopolitical location, Kütahya was both a frontier city and was located on the trade routes connecting from Konya, the capital of the Anatolian Seljuks, to Istanbul and the Aegean Region. An attempt was made to describe the city of the period through the existing structures and the structures known to have been built during the Seljuk period.

Giriş

Kütahya, Türkiye'nin Ege Bölgesi'nde, İç Batı Anadolu kesiminde bulunan üç kentten biridir. Kent merkezindeki eski yerleşim, kenti kuzey-güney yönünde ikiye bölen Kapan Deresi çevresinde gerçekleşmiştir. Kütahya Ovası'nda Felend Çayı ile birleşen bu dere, Porsuk'a karışarak Sakarya nehrine ulaşmaktadır. Yerleşim alanı olarak kullanılan geniş ova, Yellice, Türkmen ve Eğrigöz Dağları ile çevrenlenmekte, ayrıca doğuda Afyonkarahisar ve Eskişehir, kuzeyde Bursa ve Bilecik, batıda Balıkesir ve Manisa, güneyde Uşak şehirleriyle sınırlarını paylaşmaktadır¹.

Kentte ilk yerleşimin Antik Çağlardan itibaren başladığı bilinmektedir. Kentin isminin ilk defa Antik Dönem coğrafyacısı Strabon bahsetmektedir. Strabon Kütahya'dan Küçük Frigya'nın kentlerinden biri ve Kotiaion olarak bahsetmiştir². Kotiaion, Kotiaion, Cotyaeium ve Cotyaium gibi adlarla anılan kentte ilk yerleşim tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak tarihi kaynaklar kentin MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru önce Lidya, sonra Perslerin egemenliği altında olduğunu göstermektedir. MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in eline geçen kent, onun ölümünden sonra Bitinya ve Bergama krallıklarının hâkimiyeti altında bulunmuştur. MÖ 1. yüzyıl ve MS 4. yüzyıllar arasında Roma İmparatorluğu egemenliğinde kalarak sonrasında Bizans hâkimiyetine girmiştir. Bizans döneminde önemli bir piskoposluk merkezi hâline gelen kentin, günümüzde varlığını sürdüren kale, sur ve burçlarının bu dönemde inşa edildiği bilinmektedir³.

Bizans Dönemi'nden sonra kentte Anadolu Selçuklu egemenliği başlamıştır. Kentin bu dönemini anlatan kaynaklar oldukça yetersizdir. Ayrıca kent merkezinde Selçuklu Dönemi'nden günümüze gelebilmiş sadece dört eserin bulunması ve bunlardan üçünün özgün halini yitirmiş olması kentteki Selçuklu mimarisine ait tespitleri sınırlandırmaktadır. Ancak kentle ilgili dönem tarihini anlatan kayıtlar ve eserlerin günümüze gelebilmiş inşa kitabeleri birlikte ele alındığında, kentteki Selçuklu yerleşimine dair tespitleri mümkün kılmaktadır. Bu dönemde kent merkezinde inşa kitabesi bulunan en erken tarihli yapı Balıklı Camii'dir. Ancak yapı daha sonra Germiyanogulları Dönemi'nde temel seviyesinden itibaren yenilendiğinden Selçuklu Dönemi'ndeki hali bilinmemektedir. İnşa kitabesi bulunan ve özgünlüğünü koruyan tek eser Hıdırlık Mescidi'dir. Mescidin inşa edildiği yer ve mimari özellikleri sebebiyle işleviyle ilgili tartışmalarda bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Diğer iki Hezâr Dînârî Mescidi de özgün hâllerini koruyamadıkları, birinin işlev olarak değişikliğe uğrayarak türbe mekânına dönüştürüldüğü, diğerinin yerine ise başka bir cami inşa edildiği bilinmektedir. Ayrıca bu yapıların isimlerinden yola çıkılarak kent merkezindeki Selçuklu Dönemi eserlerinin banılığını yapan Hezâr Dînârî'nin kimliği tespit edilmiştir.

1 Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*" (İstanbul: Formül Matbaası, 1981-1982), 171-700.

2 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Bekman (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 81.

3 Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

Kütahya’da Selçuklu Dönemi eserlerine, kentteki bütün yapıları inceleyen çalışmalarda yer verilmiş olsa da Selçuklu Dönemi tarihi, kent yerleşimi ve dönemin mimari eserlerini birlikte ele alarak bir dönemi açıklamaya çalışan herhangi bir yayın bulunmamaktadır. Bu sebeple çalışmanın bu alandaki boşluğu doldurması amaçlanmaktadır.

1. Kütahya’nın Anadolu Selçuklu Dönemi Tarihesi

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes’e karşı 26 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt ovasında zafer kazanmıştır. Bu zaferin ardından Anadolu’nun fethi için görevlendirilen komutanların yanı sıra Büyük Selçuklu Devleti’nin kurucusu Selçuk Bey’in torunu Kutalmış oğlu Süleyman Şah, Marmara Denizi’ne doğru hareket ederek 1075 yılında İznik’i fethetmiş⁴ ve başkent ilan etmiştir. İznik’in fethini gerçekleştirmek amacıyla Selçukluların izledikleri yol güzergâhı üzerinde bulunan Kütahya’nın da 1075-1078 yılları arasında Selçuklular tarafından ilk fethinin gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Fetihle birlikte Kütahya civarında Türk yerleşiminin olduğu kabul edilmektedir. Ancak 1097 yılında gerçekleşen I. Haçlı Seferi’nde İznik’i ele geçiren Haçlılar, Eskişehir önlerine kadar gelmiştir. Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan burada Haçlıların ilerleyişini durdurmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Kütahya’nın da içinde bulunduğu tahmin edilen Marmara ve Batı Anadolu, Haçlılar ile ittifak kuran Bizans egemenliğine tekrar geçmiştir⁵. Kütahya’daki ikinci Selçuklu hâkimiyeti, 1176 Miryakefalon Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Bu zafer ile birlikte sınırlarda büyük bir göç hareketliliğine sebep olan Türkmen baskısının önünü kesmek artık mümkün değildir. Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos’un, 1180 yılında ölümünden sonra Kılıçarslan yeni bir fetih politikası güdümünde 1182’de Uluborlu ve civarındaki yaklaşık yetmiş iki kale ile Kütahya’yı fethetmiştir. Böylece Kütahya ve Eskişehir Selçuklu hâkimiyetine girmiş, devletin sınırı Denizli’ye kadar genişlemiştir⁶. II. Kılıçarslan seferlere çıkamaz duruma geldiğinde ülkeyi on bir oğlu arasında paylaştırmış, Kütahya ve çevresi, oğlu I. Gıyâseddin Keyhusrev’e geçmiştir⁷. 1196 yılına kadar kentin hâkimiyeti kendisinde kalmıştır. Sonrasında kardeşler arasında taht kavgaları yaşanmış ve kendisi Bizans’a sığınmıştır. Kentteki yönetimi ise kardeşi Rükneddin Süleyman Şah devralmıştır. Fakat devletin içinde yaşadığı iç karışıklıklar dolayısıyla kent tekrar Bizans’ın eline geçmiştir. Tarihî kaynaklar bölgenin üçüncü kez Anadolu Selçuklu egemenliğine girmesiyle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak kent merkezi dışında yapılan 1233 tarihli Yoncalı Hamamı’nın inşa kitabesi kentin I. Alâeddin Keykubat Dönemi’nde

4 İbn Bibi, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme II*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 12.

5 Arif Kolay, “Cumhuriyet Dönemine Kadar Kütahya Şehrinin Gelişim Süreci,” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 73 (Temmuz 2022), 174-175, erişim 22 Ocak 2024, <https://doi.org/10.51290/dpusibe.1112952>

6 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2014), 239, 306.

7 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 242.

hem tekrar alındığını hem de Selçukluların bölgedeki hâkimiyetini ortaya koymaktadır⁸. Bunun yanı sıra kentin yaklaşık 32 km güneydoğusunda, günümüzde Karacaören olarak anılan köyde, İ. H. Uzunçarşılıoğlu tarafından 1210 tarihli bir inşa kitabesi tespit edilmiş ve kitabenin okunmasıyla yapının ribat olduğu ortaya çıkarılmıştır. Köyde tekke olarak anılan bir yapının duvarında asılı olan bu kitabeden, yapının I. Gıyâseddin Keyhusrev'in saltanat yıllarında inşa edildiği ve banisinin *Karataş bin İlyas bin Oğuz* olduğu anlaşılmıştır⁹. Ayrıca Afyonkarahisar'ı Eskişehir ve Gazlıgöl'e bağlayan yol üzerinde kurulan Altıgöz Köprüsü'nün onarım kitabesinde inşasının 1209 yılında "Oğuz oğlu Sabıküddin Ebu'l-Vefâ İlyas Bey" tarafından gerçekleştirildiği yazmakta ve Uzunçarşılıoğlu bu kişinin Kütahya'daki Karacaviran Köyü Ribatı (Tekkesi)'ni yaptıran kişiyle kardeş olduğunu ifade etmektedir¹⁰. Günümüze ulaşmayan söz konusu kitabeden hareketle, Kütahya çevresinin 13. yüzyıl başlarında Selçuklu hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.

1261'den önce Eskişehir (Sultanöyüğü)'den Kütahya'ya kadar uzanan dağlarda 300.000'lik bir nüfusun varlığından söz edilmektedir. Bu konargöçerler, sürekli Bizans topraklarına akın ederek sınırları genişletmiş, kendi üretimleri olan "Türkmen halıları" ve Dalaman civarındaki ormanlardan elde ettikleri kereste ticaretini ellerine almışlardır¹¹. Ayrıca Selçuklu Dönemi'nde kaliteli şap üretimi ve önemli bir gümüş üretim merkezi olan Kütahya'yı kara-deniz yoluyla Ege ve Marmara Denizi kıyılarındaki dağıtım-aktarma merkezi işlevi gören liman kentlerine bağlamışlardır¹².

Muînüddin Pervâne, 1262 yılından sonra Selçukluda mutlak iktidar sahibi olmuş ve boşalan yüksek makamlara yeni tayinler yaparak Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı, Kütahya, Sandıklı, Akşehir ve Beyşehir bölgelerinin valiliklerini, vezir Sâhib Ata'nın oğulları Tâceddin ve Nusreddin Hasan'a vermiştir¹³. Sonrasında ise kentte Germiyanoglu egemenliği başlamıştır.

Kütahya'nın Selçuklular tarafından fethinde önemli bir rol oynadığı kabul edilen İmâdüddin Hezâr Dînârî hakkında dönem kaynakları herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Selçuklu Dönemi'nde inşa edilen Balıklı Camii (1237) ve Hıdırlık Mescidi'nin (1243-1244) inşa kitabesinde bani olarak ismi geçmektedir. Ayrıca kentte kendi ismiyle anılan fakat günümüzde var olmayan iki mescidin de banisi olduğu genel kabul görmektedir¹⁴. Uzunçarşılıoğlu ve Öney, *Hezâr Dînârî* kelimesinin sonundaki ekten bu kişinin Hezâr Dînâr lakâplı birinin kölesi olabileceğini belirterek Selçukluda devletin önde

8 Kolay, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Kütahya Şehrinin Gelişim Süreci," 175.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1932), 19-20.

10 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 20.

11 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 525.

12 Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademenleme," *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 23 (2006), 36.

13 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 543.

14 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 10.

gelen isimlerinde ya da komutanlarında Hezâr Dînâr olarak anılan herhangi birinin olmadığını ifade etmektedir¹⁵. Ancak aynı dönem beyliklerinden Ahlatşahlar'da Ahlatşah Sökmen'in Bedreddin Aksungur Hezâr Dînârî isimli bir kölesi bulunmaktadır ve onun sonradan Selçuklu hizmetine girmiş olabileceği iddia edilmektedir¹⁶. Ahlatşahlar'da bu isimde bir köle olduğu, hatta Ahlatşah Sökmen'in onu Cürcanlı bir tacirden 1000 altına satın aldığı için Hezâr Dînârî ismiyle anıldığı ve kendisine saki yaptığı bilinmektedir¹⁷. Ahlatşahların başında bulunan Nasıreddin II. Sökmen (1128-1185) vefat ettikten sonra oğlu olmadığı için onun yerine Memlük kökenli emirlerinden Seyfeddin Begtemür (1185-1193) geçmiştir¹⁸. Begtemür, Ahlatşah olduktan sonra Aksungur Hezâr Dînârî'yi kızı Ayna Hatun ile evlendirmiş ve devletin yüksek kademelerinden birine getirmiştir¹⁹. Ancak Hezâr Dînârî bu mevki ile yetinmeyerek 1193 yılında Begtemür'ü öldürerek beyliğin başına geçmiştir. Beyliğin başında yaklaşık beş yıl kadar kaldığı bilinen Hezâr Dînârî'nin ölümüyle ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1197-1198, diğeri 1208 yılı olduğu yönündedir²⁰. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Uzunçarşılıoğlu tarafından öne sürülen Hezâr Dînârî'nin Ahlatşahlar'dan sonra Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girmiş olacağı yönündeki fikir, tarih bakımından uymamaktadır. 1208 yılı Kütahya'daki Selçuklu Dönemi eserlerinin tarihleri göz önüne alındığında oldukça erkendir.

Diğer taraftan Ankara'da inşa edilen Ahî Elvan Camii minberinin kitabesinde geçen isimlerden Elhac Elvan Mehmed Bey'in atası Nizameddin Hezar olarak gösterilmekte ve onun İmâdüddin Hezâr Dînârî ile kardeş ya da ikisinin aynı efendinin kölesi olabilecekleri ve Karatay vakfiyesinde bu iki ismin şahit olarak geçtiği ileri sürülmektedir²¹. Ahî Elvan Camii'nin minber kitabesi incelendiğinde "Nizamü'd-din oğlu Zehrab oğlu Mecdü'd-din İsa oğlu Mehmed Bey oğlu Hacı Elvan²²" şeklinde yazıldığı görülmekte ve "Hezâr" kelimesine rastlanmamaktadır.

Kütahya'da Türk dönemi yerleşimiyle ilgili en ayrıntılı bilgiyi aktaran Evliya Çelebi, *Seyahatname* isimli eserinde Selçuklu Dönemi kent yerleşimi hakkında herhangi bir malumat vermezken Kütahya'nın fethinin 1315 yılında, Germiyan beylerinden

15 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 23; Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi, 1971), 27.

16 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 23; Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, 27.

17 Faruk Sümer, "Ahlatşahlar," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 24-28.

18 Erhan Ateş, "Ahlatşah (Ermenşah) – Gürcü Münasebetleri," *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 10 (2019), 149.

19 Ateş, "Ahlatşah (Ermenşah) – Gürcü Münasebetleri," 149.

20 Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar," *Belleten* 50 (1986), 485.

21 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 24.

22 Mehmet Zeki Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri," *Belleten* 5 (1962), 72-73.

Şah Yakub tarafından Lala Hezâr Dînârî eliyle gerçekleştirildiğini belirtmekte ve Hezâr Dînârî'yi Germiyanoğulları Dönemi'nin bir lalası olarak tanıtmaktadır²³. Ayrıca geçmişte Mevlevihane olan Dönerler Camii'nin kuzeybatısında, Mevlevihane'nin semahanesine birleştirilen Hezâr Dînârî Mescidi'nin banisi olması sebebiyle bazı araştırmalar, Hezâr Dînârî'nin Sultan Veled'in müritlerinden biri olarak Kütahya'da henüz kurumsallaşmamış Mevleviliğin kurucularından biri olarak kabul etmektedir²⁴. Ancak *Sultan Veled Divanı ve Ariflerin Menkıbeleri*²⁵ gibi dönem kaynakları incelendiğinde Hezâr Dînârî'nin ismine rastlanmadığı gibi Mevlevilikle ilgili de herhangi bağlantısı tespit edilememiştir.

Bu bilgiler doğrultusunda, Hezâr Dînârî'nin kimliği, dönem kaynakları ve ikincil kaynaklar üzerinden tespit edilememiştir. Ancak Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Kütahya'da inşa edilen Balıklı Camii'nin inşa kitabesinde “emir-i sipehsâlâr” ünvanıyla kendisinden bahsedilmesi onun bir ordu kumandanı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kütahya'daki Selçuklu Dönemi'ne tarihlenen tüm eserlerde ismine yer verilmesi, kentin bayındır hâle getirilmesinde önemli bir vazife üstlendiğini işaret etmektedir.

2. Kütahya Kalesi

Evliya Çelebi, 17. yüzyılda kaleme aldığı *Seyahatname*'de Kütahya'yı tasvir ederken kentin otuz dört mahalleye sahip bir yerleşim yeri olduğunu ifade etmiştir. Türk Dönemi öncesinde kentte ilk yerleşimin, kale içinde olduğu bilinmekte ve kaleye dair ayrıntılı anlatım, Evliya Çelebi tarafından aktarılmaktadır. Buna göre kalenin bir tepede üzerinde beşgen olarak inşa edildiğini belirten Çelebi, Aşağı Kale olarak adlandırılan bölümünün, diğer bölümlerine göre daha yeni tarihli olduğunu, Fatih Sultan Mehmet zamanında bu kısımda bir tatlı su kaynağının olması sebebiyle kale yerleşimine dâhil edildiğini ve bu kaynak suyun aşağıdaki mahalle değirmenlerine kadar indiğini ifade etmektedir²⁶ (G. 1, G. 2).

23 Evliyâ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep -Şam-Kudüs-Mekke-Medine)*, Haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 17.

24 Sezai Küçük, “Dünden Bugüne Kütahya Mevlevihânesi,” *Ekev Akademi Dergisi* 29 (2006), 52.

25 Sultan Veled, *Sultan Veled Divanı*, çev. Veyis Değirmençay (İstanbul: Demavend Yayınları, 2016), XV-XVI; Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri I*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), 7-503.

26 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep -Şam-Kudüs-Mekke-Medine)*, 18-19.

G. 1: Kütahya Kalesi planı (Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 321)

Evliya Çelebi, kalenin üç kapısı bulunduğunu, bunlardan doğuya bakanın aşağıya, çarşı olarak adlandırılan yere açıldığını ve her iki yanında mermerden yapılmış birer aslan heykelinin yer aldığını ve üç kat demir kapı olduğunu aktarmaktadır. Sultanbağı olarak adlandırılan mevkiye açılan ikinci kapı güneydedir. Üçüncü kapı ise İç Kale olarak adlandırılan bölümün doğu tarafında, diğerlerine göre daha küçük ölçülerde açılmıştır. İç Kale’de iki sarnıç, bir mescit, iki buğday ambarı, dizdar, imam, müezzin ve kethüda hanelerinden ayrı, sekiz hanenin yer aldığını belirtmektedir. Dış Kale’de Germiyanogulları dönemine tarihlenen bir cami, bir mescit, bir çeşme ve yetmiş toprak dam örtülü ev; Fatih Sultan Mehmet döneminde inşa edilen Aşağı Kale’de sadece yirmi adet toprak dam örtülü ev olduğunu aktarmaktadır²⁷. Ancak Aşağı Kale’nin inşa tarihiyle ilgili Evliya Çelebi tarafından yanlış bir okumanın yapıldığı sonraki araştırmalarda ortaya konmuştur. Buna göre Aşağı Kale’nin 1438 tarihinde Fatih Sultan Mehmet’in değil de II. Murad’ın Osmanlı tahtında bulunduğu dönemde inşa edildiği bilinmektedir²⁸.

27 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Kütahya-Manisa-Izmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep -Şam-Kudüs-Mekke-Medine)*, 19.

28 Altun, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi “bir deneme,” 171-700.

G. 2: Hıdırlık Tepesi'nde Kütahya Kalesi görünümü (Demet Kara, 2023)

Kale ile ilgili mevcut bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait herhangi bir yapının izine rastlanmamaktadır. Ancak Anadolu Selçukluları, Germiyanoğulları'nı Cimri Olayı sırasındaki yardımları dolayısıyla Kütahya ve civarına yerleştirdikleri gibi onlara maddi ve manevi desteklerini esirgememişlerdir. 13. yüzyıl sonu 14. yüzyılın başında ilim bakımından ma'mur ve zengin olan kentin Sultan Veled tarafından övgüyle anılan kasidelerinden²⁹ kentin Selçuklu Dönemi'nde

29 Sultan Veled'in kızı olan Mutaharra Hatun'un bir fikre göre Germiyanoğulları beylerinden Süleyman Şah ile diğer bir fikre göre ise Umur Bey ile evlendiği, bu evlilikten doğan kızının Süleyman Şah ile evlendirildiği konusunda tarihi kaynaklarda iki ayrı görüş bulunmaktadır. Bk. Nuri Şimşekler, "Sultan Veled'in Divanı'nda Şehirlere Yazdığı Övgüler," *Nüsha* 54 (Haziran 2022), 179-180, erişim 21 Nisan 2024, <https://doi.org/10.32330/nusha.1099455>

Bu evlilik dolayısıyla Sultan Veled'in Kütahya'ya geldiği tahmin edilmektedir. Nitekim Kütahya için yazdığı kasidesinde kentle ilgili bilgiler vermektedir. Veyis Değirmençay ve Nuri Şimşekler tarafından çevirisi yapılan kasidenin her iki yorumunda da Kütahya'nın bağ ve bahçelerle çevrili güzel bir kent olduğundan ve bir kalesi bulunduğundan bahsedilmektedir. Ancak Nuri Şimşekler aynı kasidenin kale ile ilgili bölümde bir sarayın olduğunu da belirtmiştir.

"Kütahya gibi bir şehir yoktur. Orada bir ay oturan kimseye ne mutlu.

Talihi el verir de iki ay oturursa, sayısız tat alır, nasiplenir.

Mum gibi halistir, tamamen özdür; onun ışığının arkası (karanlığı) asla yoktur.

Letafette cennete benzer; ya Rabbi ona zulüm ve azap gönderme!

Şeker gibi (tatlı) sevgiliye bir kimse suçsuz yere zehirli şarap içirir mi?

Onun her köşesinde bahçeler ve çayır vardır; onun her tarafında pınarlar ve ırmaklar akar.

İçinde öyle sağlam ve öyle planlı bir kale vardır ki hiçbir asırda hiçbir kimse onun gibi (bir kale) görmemiştir.

Veled'e onun güzelliği malum olunca, onu herkesin önünde açıkça övdü"

bk. Değirmençay, *Sultan Veled Divanı*, 566-567.

Nuri Şimşekler ise aynı kasideyi şu şekilde yorumlamıştır:

"Kütahya şehri gibi bir şehir yoktur, orada bir ay kalan kişi rahatlar.

Eğer iki ay kalırsa, hazzı ve istifadesi daha da artar. (Şehir) mum gibi tüm iç hâlini yüzüne yansıtmıştır, nûru

bayındır olduğu anlaşılmaktadır³⁰. Ayrıca Kütahya Kalesi'nin Yukarı Kale denilen bölümünde bulunan Yukarı Kale Mescidi'nin inşa kitabesinde, banı Germiyanoglu Süleyman Şah olarak gösterilmekte dolayısıyla Germiyanogulları Dönemi'nde kalede yerleşimin varlığından söz edilmektedir. Kalenin Germiyanogulları tarafından fethedildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmadığı ve kentin Selçuklu Dönemi'nde ma'mur bir kent olarak gösterilmesi Anadolu Selçuklu Dönemi'nde kalede yerleşimin olduğu fikrini öne çıkarmaktadır. Nitekim Uğur Tanyeli, Türk kentlerinin oluşum süreci ile ilgili çalışmasında Kütahya Kalesi'nin Yukarı Kale bölümünde, Germiyanoglu Süleyman Şah tarafından bir mescidin inşa ettirildiğini bildirmektedir. Bu mescidin inşasından hareketle 13. yüzyılda kalede Türk iskânının var olduğunu ancak asıl Selçuklu kentinin kale dışında geliştiğini ifade etmektedir³¹. Koray Özcan da aynı biçimde Selçuklu kentleri ile ilgili çalışmalarında, Selçuklu kentlerinin çekirdeğini oluşturan iç kalelerin konum ve iskânına göre yaptığı sınıflandırmada, Kütahya iç kalesini Bizans Dönemi kale-kent (Castron) alanı içinde Türk yerleşimi ile başlayan fiziki gelişmeler sonunda yapılan yeni savunma hattına bitişik konumlandırılmış iç kaleler içinde değerlendirmektedir³². Ayrıca Özcan, Kütahya'nın bir uç kenti olarak askerî-stratejik öneminden dolayı sur dışında geliştiğini eklemektedir³³.

Evliya Çelebi, Kütahya Kalesi'nin aşağısında dere içindeki semtin ismini Sultanbağı olarak vermiş, yeni mahallenin ve onun batısındaki yerin ismini Zeregen Mahallesi olarak kaydetmekle birlikte, bu mahallenin düz ovada kurulduğunu ifade etmiştir³⁴. Kentin geleneksel Türk yerleşim çekirdeğini, Hisar ve Hıdırlık Tepeleri önündeki kesim oluşturmaktadır. Bu iki tepenin arasından geçen ve kentin yerleşme alanını kuzey-güney doğrultusunda ikiye bölen Kapan Deresi, Porsuk nehrinin Felend Çayı koluna bağlıdır. Kent, hisar kalıntılarının bulunduğu tepenin eteklerinden kuzeye doğru yayılım göstermektedir³⁵. Kentin Anadolu Selçuklu Dönemi yerleşimiyle ilgili bir başka anlatım ise Ara Altun tarafından yapılmıştır. Kütahya kent merkezinin bugünkü

hiçbir zaman kesilmez.

Latâfetiyle cennete benzer, Yarabbi, ona (asla) cevr u cefa gösterme.

Tatlı mı tatlı suçsuz bir güzele kimse asla zehirli bir kadehi içirmez.

Onun her bir köşesinde bir bağ, bir bahçe vardır. Onun her tarafından bir pınar ve nehir akmaktadır. Onun içinde surlarla çevrilmüş düzenli bir kale vardır ki, böyle bir sarayı hiç kimse görmemiştir.

Onun güzelliği Veled'e âşikâr olunca, açıkça dostlara bu övgüyü söyledi."

Bk. Şimşekler, "Sultan Veled'in Divanı'nda Şehirlere Yazdığı Övgüler," 180-181.

30 Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-ogulları Tarihi (1300-1429)* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1974), XIV; Değirmençay, *Sultan Veled Divanı*, 566-567.

31 Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987), 92.

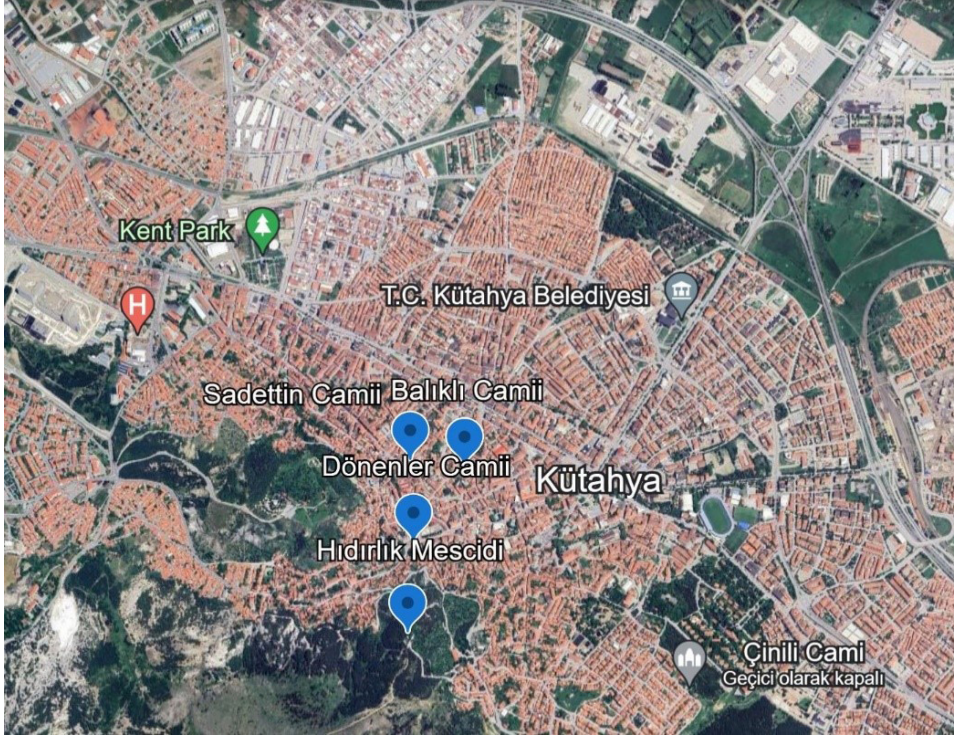
32 Koray Özcan, "Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri," *Bilgi* 55 (2010), 197.

33 Özcan, "Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri," 204.

34 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine)*, 20.

35 Mehmet Bayartan, "Osmanlı'dan Günümüze Kütahya Şehrinin Yapı Taşları: Mahalleler," *Coğrafya Dergisi* 18 (2010), 65.

konumu dikkate alındığında, geleneksel yerleşim dokusunun kalenin doğu eteklerinde, Kapan Deresi'nin her iki yanında olduğu bilinmektedir. Balıklı ve Paşam Sultan Mahalleri ile Pirlar ve Servi Mahalleri, en erken Türk Dönemi mahalle yerleşimi olarak düşünülmektedir³⁶. Kütahya kent merkezinde, Selçuklu Dönemi'nde inşa edildiği bilinen dört eser, kale dışında, günümüzdeki isimleriyle Balıklı, Hamidiye, Pirlar ve Börekçiler Mahallerinde inşa edilmişlerdir (G. 4).

G. 3: Selçuklu Döneminde Kütahya'da inşa edilen eserlerin konumları (<https://earth.google.com/web/> üzerinden işlenerek düzenlenmiştir)

G. 4: Selçuklu Dönemi Kütahya mahalleleri; soldan sırasıyla Börekçiler, Hamidiye, Balıklı ve Pirlar (<https://earth.google.com/web/> üzerinden işlenerek düzenlenmiştir)

36 Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

3. Balıklı Camii

Kütahya kent merkezindeki Anadolu Selçuklu Dönemi yerleşiminin sınırları hakkında kesin veriler bulunmamaktadır. Fakat günümüze ulaşabilen kitabeler, bölgedeki Selçuklu Dönemi kültür varlığını somut olarak doğrulamaktadır. Bu yapılardan en erken tarihli, Osmanlı Dönemi'nden beri aynı adla anılan Balıklı Mahallesi, Balıklı Caddesi üzerinde bulunan Balıklı Camii'dir (G. 3). Yapı, H 634 [1237] yılının mayıs ayına tarihlenmektedir³⁷. II. Gıyâseddin Keyhusrev dönemine tarihlendiği genel kabul gören caminin inşasının bitiş ayına bakıldığında, I. Alâeddin Keykubad'ın ölüm tarihiyle³⁸ aynı olduğu görülmektedir. İnşa kitabesinde II. Gıyâseddin Keyhusrev'in ismi geçmekle birlikte muhtemelen inşasına I. Alâeddin Keykubad döneminde başlanmıştır. Yapının Selçuklu Dönemi banisi ise Hezâr Dinârî'dir.

İnşa Kitabesi (G. 5):

Yazılışı:

- 1 — في أيام دولة السلطان الاعظم ظل الله
 2 — في العالم غياث الدنيا والدين ابو الفتح كيخسرو بن
 3 — كيقيباد ايدالله سلطنته امر بعمارة المسجد
 4 — الامير الاسفهلار الاجل الكبير عمادالدين
 5 — هزار دينارى بتاريخ شوال سنة اربع [و]ثلثين وسبعمائة

Okunuşu:

- 1- Fî eyyâmî devleti el-Sultan el-a'zam zıllu'l-l'ah
- 2- Fî el-âlem Gıyas el-dünya ve'd-dîn Ebu'l-feth Keyhusrev bin
- 3- Keykubad eyyde'l-lâhu Saltanatahu emere bi'îmareti el-mescid
- 4- El-Emir el-İsfehselâr el-ecellül'-Kebîr 'Îmâdeddin
- 5- Hezâr Dînârî, Betârîhi Şevvâl Senete erbaa ve selâsîn ve sittemie³⁹.

37 Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

38 1 Haziran 1237 tarihinde Sultan Alâeddin Keykubad Kayseri'de bulunan bütün etraf ülkeleri elçilerinin şehinşahlık meclisinde hazır olmalarını istemiş ve onlara akşam yemeği ikramında bulunmuştur. Bu sırada Çaşnigir Nasiredin Ali kendisine kızarmış tavuk ikramında bulunmuş ve sultan tavuktan birkaç lokma aldıktan sonra rahatsızlanarak Keykubadiye Sarayı'na geçmiştir. Sarayda rahatsızlığı iyice artmış ve gece yarısından sonra vefat etmiştir. Kendisinden sonra büyük oğlu II. Gıyâseddin Keyhusrev 31 Mayıs Pazartesi günü Selçuklu tahtına oturmuştur. Bk. İbn Bibi, *El-Evâmîrü'l-Alâ'ıyye fî'l-Umûri'l-Alâ'ıyye Selçuknâme II*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 441-447.

39 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 22; Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

Türkçesi:

Bu cami büyük sultan, dünya ve dinin yardımcısı, fetih babası Keykubad oğlu Keyhusrev'in saltanatı günlerinde büyük emir-i sipehsâlar İmâdüddin Hezâr Dînârî tarafından Şevval ayı H 634 [Mayıs-Haziran M 1237] tarihinde inşa edildi⁴⁰.

G. 5: Balıklı Camii Selçuklu Dönemi inşa kitabesi
(Demet Kara, 2023)

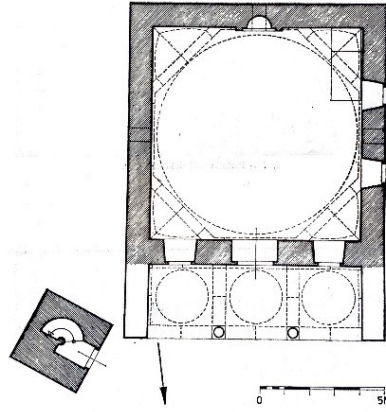

G. 6: Balıklı Camii kuzey cepheden görünüm
(Demet Kara, 2023)

Caminin, 1642-1643 ve 1799-1800 yıllarında onarım gördüğü anlaşılmaktadır⁴¹. Yapı günümüze kadar geçirdiği onarımlar sonucunda özgün hâlini yitirmiştir. Ancak kitabe bilgileri bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini apaçık doğrulamaktadır (**G. 6**). Yapı günümüzdeki hâliyle kare planlı, tromp geçişli bir kubbeye örtülüdür. Kuzey cephe üç gözlü son cemaat yeri bulunmaktadır (**G. 7**).

⁴⁰ Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 22; Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700; Mustafa Kalyon, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri* (Ankara: Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, 2000), 9-10; Ali Osman Uysal, *Germiyan-çoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2006), 48, 51; Muhammet Arslan, "Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017), 1916-1918.

⁴¹ Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

G. 7. Balıklı Camii planı (Altun, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi “bir deneme,” 496)

4. Hıdırlık Mescidi

Hıdırlık Mescidi, Hamidiye Mahallesi olarak geçen Hıdırlık Tepesi üzerinde bulunmaktadır (G. 3). Kuzey cephe eksenindeki giriş kapısı üzerine yerleştirilen mermer inşa kitabesi, dört satırlık sülüs yazıyla yazılmıştır. Kitabeye göre mescit, 1243-1244 yıllarında Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev’in hükümdarlığı döneminde İmâdüddin Hezâr Dînârî tarafından inşa ettirilmiştir.

Kitabenin (G. 8):

Yazılışı:

- 1 — في أيام دولة السلطان الاعظم ظل الله في العالم
- 2 — غياث الدنيا والدين ابوالفتح كيخسرو بن كيقباد اعز الله انصاره
- 3 — امر بعمارة المسجد المبارك العبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله تعالى
- 4 — عمادالدين هزار دیناری بتاريخ سنة احدى [و] اربعين وسمائه

Okunuşu:

- 1- Fî eyyamı devletü’s-sultâne’l-azam zıllullahi fi’l-âlem
- 2- Gıyasu’d-dunyâ ve’d-dîn ebu’l-feth Keyhusrev bin Keykubâd eza’llahu ensarahu
- 3- Emare bi’imâreti el-mescid el-mübârek el-abdü’z-zaif el-muhtac ilâ rahmet’ul-lahi Teâlâ
- 4- İmdü’d-dîn Hazer Dinârî fi’t-târih-i senet-i ehadi (ve) erba’in ve sittemie.

Türkçesi:

Bu mübarek mescid, büyük sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, din ve dünyanın yardımcısı, fethin babası, Keykubad oğlu Keyhusrev'in saltanat günlerinde, Allah'ın yardımına muhtaç zayıf kul İmâdüddin Hâzer Dînârî tarafından H 641 [M. 1243-1244] senesinde inşa edildi⁴².

Yapı, Hıdırlık Tepesi denilen mevkide Kütahya Kalesi'nin tam karşısında inşa edilmiştir ve İmâdüddin Hezâr Dînârî'nin Kütahya'nın fethi⁴³ sırasında mescidin bulunduğu tepeyi kumanda merkezi olarak kullandığı iddia edilmektedir⁴⁴. Ancak mescidin inşa tarihi olan 1243-1244 Kütahya'nın Anadolu Selçukluları tarafından fethi için oldukça geç bir tarih olmakla birlikte kentin merkezinde bulunan Balıklı Camii'nin Selçuklu Dönemi inşa kitabesi, 1237 yılını göstermektedir. Dolayısıyla bu tarihten önce kent, Anadolu Selçukluları tarafından fethedilmiş olmalıdır.

G. 8: Mescidin inşa kitabesi
(Demet Kara, 2023)

G. 9: Mescidin kuzey ve doğu cepheleri
(Demet Kara, 2023)

42 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 22; Uğur İğdemir, "Merhum Halil Edhem Eldem'in Türk Tarih Kurumu'na Armağan Ettiği Türk-İslâm Devri Kitâbe Estampajları," *Belâten* 16 (1941), 545; Hamza Güner, *Kütahya Camileri*, (1964), 5; Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700; Kalyon, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, 11; Semra Palaz Yıldırım, "Kütahya Hıdırlık Mescidi," *Turkish Studies* 12 (Ocak 2017), 443, erişim 26 Ocak 2024 <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12070>

43 Mescidin inşa yeri ile ilgili olarak Kütahya'nın Anadolu Selçukluları tarafından fethinin mescidin inşa edildiği Hıdırlık Tepesi üzerinden yapıldığı konusu bölge halkı tarafından inanılan bir efsanesi bulunmaktadır. Efsaneye göre: "Hezâr Dînârî birkaç defa hücum ettiği halde kale düşmüyor. Bir gece rüyasında Hızır Aleyhisselâmü görüyor ve kendisine bir harp taktiği anlatıyor. Bunu tatbik eden kumandan kaleyi fethediyor. 6 Mayıs gecesi kalenin Sultanbağı tarafındaki dik kısımdan keçilerin boynuzlarına mumlar bağlanıyor; gece karanlığında bu mumlar yakılarak davul, teneke ve acayip sesler vavelyasında bu keçiler kaleye doğru kovalanıyor. Gece karanlığında bu acayip halden dehşete düşen Bizans askerleri merak ve şaşkınlık içinde o tarafa koşarken, kalenin kuzey tarafından Türk askerleri girerek fethi tamamlıyor. 5-6 Mayıs Hıdırellez gününde bu fetih müyesser olduğu için Kütahya'da Hıdırellez günü aynı zamanda Fetih şenlikleri ile Selçuklu, Germiyanogulları ve Osmanlılar zamanından bugüne kadar kutlanmaktadır." Bk. Kalyon, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, 32.

44 Kalyon, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, 32.

Hıdırlık Tepesi'nin en yüksek noktasında yekpare bir kaya üzerine inşa edilen mescit önündeki eyvanlı girişi ile birlikte dikdörtgen bir tabana oturmaktadır. Mescide oturduğu yüksek yekpare kayalık sebebiyle "L" biçimli tek kollu on üç basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır (G. 9). Kuzey cephede bulunan giriş kısmı eyvan biçiminde düzenlenmiş ve cephe eksenine yerleştirilen basık kemerli bir kapıyla kare planlı, Türk üçgeniyle geçilmiş bir kubbeyle örtülü harime geçilmektedir. Oldukça sade biçimde düzenlenmiş güney duvar eksenine kavsarasında stilize çalışılmış muarnasların yer aldığı ve nişin alt kısmının da beş yüzlü olarak yapıldığı bir mihrap nişi açılmıştır. Türk üçgeniyle geçilen kubbenin doğu ve batı eksenlerine birer mazgal pencere yerleştirilerek yapının aydınlatması buradan sağlanmıştır. Keme taş malzemeden inşa edilen mescidin kubbeğe geçiş elemanlarında ve kubbesinde tuğla malzeme kullanılmıştır ve mihrabı alçıdandır (G. 10).

G. 10: Mescidin harimi (Demet Kara, 2023)

Selçuklu Dönemi'nde özellikle Konya'da inşa edilmiş kare tabana oturan, önünde bir giriş bölümü bulunan Beşarebey (Ferhuniye) Mescidi (1213), Hacı Ferruh Mescidi (1215), Küçük Karatay Mescidi (1248), Akşehir Taş Medrese Mescidi (1250), 13. yüzyıla tarihlenen Aksinne Dibekli Mescidi, Tahir ile Zühre Mescidi, 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Zemburi Mescidi, 13. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği genel kabul gören Sırçalı Mescit, Hoca Hasan Mescidi⁴⁵ Hıdırlık Mescidi ile benzer plan şemasına sahip mescitler olarak zikredilebilir (G. 11, G. 12).

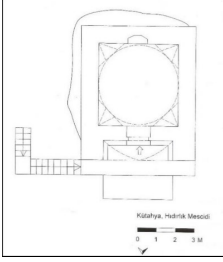
1345 tarihli Manisa Saruhan Bey Türbesi⁴⁶, 1348 tarihli Mahmud Suzâni Türbesi⁴⁷, 14. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen Yedi Kızlar (Gülgün Hatun) Türbesi, Hıdırlık Mescidi ile plan ve mimari özellikler açısından benzer özellikler taşımaktadır⁴⁸.

45 Murat Katoğlu, "13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve "Son Cemaat Yeri," *Türk Etnoğrafya Dergisi* 59 (1966), 82-86.

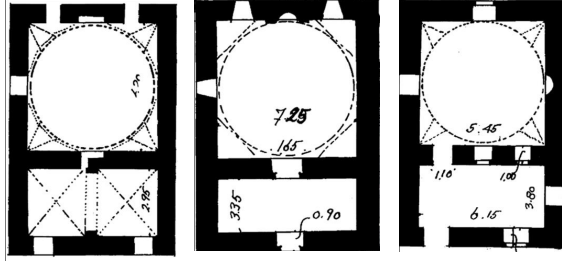
46 Hakkı Acun, "Manisa'daki Türbe Mimarisi," *Belleten*, 195 (1985), 482-483; Palaz Yıldırım, "Kütahya Hıdırlık Mescidi," 452.

47 Erol Altınsapan, *Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11-15. Yüzyıl)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999), 87-91; Erol Altınsapan ve Canan Parla, *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004), 354-360; Palaz Yıldırım, "Kütahya Hıdırlık Mescidi," 452.

48 Acun, "Manisa'daki Türbe Mimarisi," 486-488; Aynur Durukan, "Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit," *Turkish Studies* 10 (2014), 419, 421, erişim 26 Ocak 2024, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7730>; Palaz Yıldırım, "Kütahya Hıdırlık Mescidi," 452.

G. 11: Hıdırlık Mescidi planı (Palaz Yıldırım, “Kütahya Hıdırlık Mescidi,” 453)

G. 12: Konya Beşarabey, Küçük Karatay ve Aksinne Dibekli Mescitleri planları (Katoğlu, “13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve “Son Cemaat Yeri”, 90)

Yapı, inşa kitabesinde mescit olarak tanımlanmaktadır. Ancak ibadet edilen birim oldukça küçük ölçülerde tutulmuştur. Ayrıca mescidin inşa edildiği Hıdırlık Tepesi'nin eteklerinde, aynı isimle anılan bir mezarlığın bulunması ve Selçuklu Dönemi kent merkezinden oldukça uzak bir yere inşa edilmiş olması, yapının türbe maiyetinde de kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Ancak mescidin yekpare bir kaya üzerine inşa edilmesi Selçuklu Dönemi türbelerinin çoğunluğunda var olan cenazelik katı uygulamasının burada yer almadığını göstermektedir. Yine de mescidin ölçüleri göz önünde bulundurulduğunda ve girişindeki eyvan düzenlemesiyle türbe-mescit ilişkisi bulunan yapılar arasında değerlendirilebilir.

5. Hezâr Dînârî Mescidi (Ergun Çelebi Türbesi)

Kent merkezinde, Börekçiler Mahallesi, Sultanbağı Caddesi üzerinde bulunan Kütahya Dönenler Camii'nin yerinde, Hezâr Dînârî tarafından inşa ettirilen ancak sonradan Mevlevihane'nin bünyesine dâhil edilerek günümüzde Dönenler Camii'nin türbe birimini oluşturan yapının Hezâr Dînârî Mescidi olduğu genel kabul görmektedir⁴⁹ (G. 13). İlk olarak Ergun Çelebi ve sonrasında diğer postnişinlerin buraya defnedilmesiyle mescit türbeye dönüşmüş ve kuzeyine de semahane inşa edilerek Mevlevihane'nin kuruluşu gerçekleşmiştir⁵⁰. Mevlevihane ve Ergun Çelebi Türbesi 1959 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarım görmüş, Dönenler Camii ismiyle kamu hizmetine açılmıştır⁵¹ (G. 14).

49 Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri, 148-149; Altun, “Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi “bir deneme,” 171-700.

50 Sevgi Parlak ve Ş. Barihüda Tanrıkorur, “Kütahya Mevlevihânesi,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 1-3.

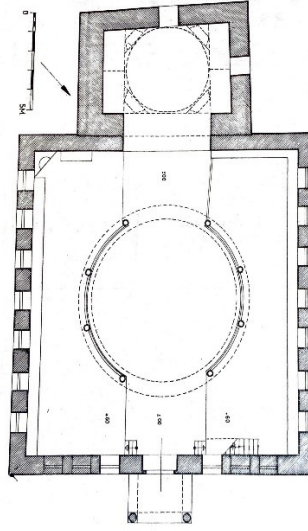
51 Altun, “Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi “bir deneme,” 171-700.

G. 13: Dönenler Camii harimi ve türbe bölümü
(Demet Kara, 2023)

G. 14: Türbedeki sandukaların günümüzdeki durumu
(Demet Kara, 2023)

G. 15: Dönenler Camii ve Hezâr Dînârî Mescidi (Altun, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi “bir deneme,” 630)

Ergun Çelebi Türbesi’ne dönüştürülen Hezâr Dînârî Mescidi dikdörtgen planlı, pandantif geçişli ve üzeri tek kubbe ile örtülüdür. Moloz taş malzemeden inşa edilen mescidin batı ve güney cephelerde birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Giriş kuzey cephede yer almaktadır. Türbenin içinde, kuzey ve güney duvarlarda doğu-batı yönünde atılmış sivri kemerlerle eyvanımsı denilebilecek birer niş açılmıştır. (G. 15).

Günümüzde alt kata alınan sandukaların Celâleddin Ergun Çelebi ile oğlu Burhâneddin İlyas (H 798/M 1396), Zeynüddin bin Burhaneddin (ölümü H 828/M 1424), Sâkıb Mustafa Dede, Kâmile (H 1122/M 1710), Hâce Fatma (H 1122/M 1710) ve Havvâ hatunlar (H 1124/M 1711), şeyhlerden Mehmed Muhlis Çelebi (H 1124/M 1711), Ali Şâkir Çelebi (H 1122/M 1710) ve İsmâil Hakkı Çelebi (H 1307/ M 1889) ile ailelerinden Mehmed ve Ebûbekir Çelebiler (H 1124/M 1711), Fatma (H 1123/M 1711) ve Halime Meliha hanımlara (H 1112/M 1700) ait olduğu bilinmektedir.⁵²

52 Parlak ve Tanrıkorur, “Kütahya Mevlevihânesi,” 1-3; Ahmet Çaycı ve Latife Durmuş, “Kütahya Erguniyye

6. Hezâr Dînârî Mescidi (Sadettin Camii ve Sakahanesi)

Pirler Mahallesi Germiyan Caddesi üzerinde bulunan Sadettin Camii'nin alt katında günümüzde de hâlâ işlevini koruyan bir sakahane bulunmakta ve bu sakahane suyunun kente Hezâr Dînârî tarafından getirildiği ve caminin yerinde de yine Hezâr Dînârî tarafından inşa ettirilen bir mescidin var olduğu, kendisinin de bu mescidin yanına kitabesiz bir mezar taşı ile defnedildiği belirtilmektedir⁵³ (G. 16, G. 17). Ayrıca birçok kez onarım görerek günümüze kadar gelebilen ve ibadete açık olan caminin batı kapısı üzerinde bulunan 1870-1871 tarihli kitabesindeki madalyon içinde Hezâr Dînârî'ye atıfta bulunan "... Ziyaret isteyen elbet varır Dergâh-ı Mevlaya/ Hezar Dinar da bunda defin-i-makber-i müşkin..."⁵⁴ şeklinde bir satır yer almaktadır.

Yapı, Selçuklu Dönemi'nde yapıldığı inşa kitabesinden bilinen Balıklı Camii ve Dönenler Camii'ne oldukça yakın mesafede yer aldığından Selçuklu Dönemi kent yerleşimi içinde bulunması, bu dönemde inşa edilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Hezâr Dînârî'ye atfedilen sakahane işlerliğini korumakla birlikte, caminin bahçesinde yer alan isimsiz mezar taşının ona ait olup olmadığı bilinmemektedir.

Günümüzde mescidin yerine 1870 yılında kâgir ve fevkani olarak inşa edilen caminin alt katına dükkânlar yapılmıştır⁵⁵ (G. 18). Bodrum katı ise hâlen sakahane olarak kullanılmaktadır.

G. 16: Sadettin Camii
(Demet Kara, 2023)

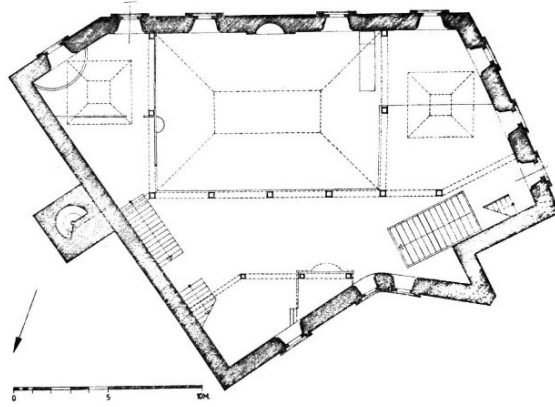
G. 17: Sadettin Camii Sakahanesi (Demet Kara, 2023)

Mevlevihanesi (Dönenler Camii) Haziresindeki Mezar Taşları," *İstem Dergisi* 10 (2007), 208.

53 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 138-139; Güner, *Kütahya Camileri*, 54; Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

54 Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

55 Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

G. 18: Sadettin Camii Planı (Altun, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi “bir deneme,” 569)

7. Kütahya Ulu Camii

Günümüzdeki isimleriyle Börekçiler Mahallesi Sultanbağı Caddesi’nde bulunan Ulu Camii, Vacidiye Medresesi’nin batı cephesi ile II. Yakup Çelebi İmarat Külliyesi arasında bulunmaktadır. Yapının inşa kitabesi bulunmamaktadır. 19. ve 20. yüzyılda gerçekleşen onarım kitabeleri ve vakıf kayıtları dolayısıyla caminin I. Bayezid döneminde, yapımına başlanarak Musa Çelebi devrinde tamamlandığı genel kabul görmektedir⁵⁶ (G. 19). Dolayısıyla yapı Osmanlı Dönemi’ne tarihlendirilmektedir. Ancak Evliya Çelebi caminin tasvirini yaparken plan bakımından günümüzdeki yapıdan oldukça farklı bir mimari kurguya sahip olduğunu ifade etmiştir. Kütahya’da 32 caminin bulunduğunu ve bunlardan on birinin Cuma Camii olduğunu bildirirken en donanımlı, süslemeli ve kalabalık cemaat sahip olanının Ulu Camii olduğunu belirterek camiyi şu şekilde tanıtmaktadır:

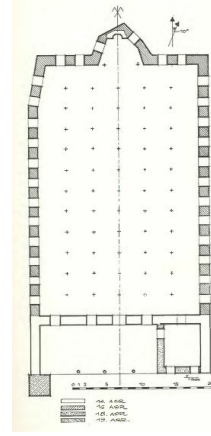
“Ulu Cami Gazi Hudevandigâr Yıldırım Han oğlu yapısıdır, ancak Yıldırım Han oğlu Şehzade Musa Çelebi tamamlamıştır. Daha sonra Süleyman Han, Mimar Sinan eliyle yeniden tamir etti. Uzunluğu 180 ayak ve genişliği 90 ayaktır. İki yan kapı ve bir kible kapısı var. Beşer basamak taş merdiven ile çıkılır. Cami içinde toplam 57 çam direkleri üzere harpuşte tavan kubbedir. Ve iki tarafında yan sofaları üzere bir kat tabakalar var, kalabalık cemaat olduğunda yukarıda ibadet ederler. Tâ mihraba kadar iki tarafı böyle tabakadır. Bu tabakaların üstünde ve altında toplam 64 demirli pencereler vardır. Mihrabı ve minberi o kadar sanatlı değildir, eski tarzdır. Kısacası bu şehirde bundan büyük selâtin camii yoktur. Kalabalık olduğunda 20 bin adam alır. Tamamen taş yapıdır ve tamamı kurşun örtülüdür. Ama avlusu yoktur; ancak kible kapısından taşra taş merdivenin iki tarafında yan sofaları vardır. Ve sol tarafta bir minaresi var”⁵⁷.

56 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 107; Altun, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi “bir deneme,” 171-700.

57 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep -Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, 21-22.

G. 19: Kütahya Ulu Camii Harim bölümü
(Demet Kara, 2023)

G. 20: Ulu Camii'nin
ilk yapı planı
(Ayverdi, *İstanbul Mi'mârî
Çağının Menşe'i Osmanlı
Mimarisinin İlk Devri 630-805
(1230-1402)*, 510)

Ayverdi, Evliya Çelebi'nin tasvirine göre caminin tahmini bir krokisini çizerek Mimar Sinan tarafından onarıldığı bilgisi üzerinde durmakta ve sonraki onarımlarla yapı hakkında bilgi vermektedir⁵⁸. Altun ise Evliya Çelebi'nin anlatımını dikkate alarak caminin taşıyıcı sisteminin Anadolu Selçuklularının ahşap destekli camilerini hatırlattığını ifade etmektedir (G. 20)⁵⁹. Altun'un da işaret ettiği gibi ahşap direkli camilerin Anadolu'da inşası Anadolu Selçukluları ile başlamış ve sonraki dönemlerde devam etmiştir. Ancak caminin ilk inşası olarak kabul gören I. Bayezid döneminde yapılan ahşap direkli herhangi bir cami bulunmamaktadır. Ahşabın erken Osmanlı döneminde cami ve mescitlerin örtü sisteminde⁶⁰ kullanıldığı bilinmekle birlikte Anadolu Selçuklularında olduğu gibi taşıyıcı olarak kullanılan bir örnek tespit edilememiştir. Ayrıca Ulu Camii'nin Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edildiğini belirten araştırmalar da bulunmaktadır⁶¹. Ancak ahşap direkli herhangi bir Germiyanlı camisi de bilinmemektedir.

58 Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1966), 510.

59 Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

60 Osmanlı'nın erken dönemlerine ait Ankara Ahi Elvan (1413), Merzifon II. Murad (1426), Ankara Ayaş Ulu Camii (15. yüzyıl) ahşap tavanlı camiler olarak öne çıkmakta, bunların dışında 14. ve 15. yüzyıllarda Ankara'da kerpiç malzemeyle inşa edilmiş ahşap tavanlı örtülmüş çok sayıda mescidin varlığı bilinmektedir. Bk. Sema Gündüz, "Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği" (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006), 214-215.

61 Âşık Mehmed 1596-1597 yılları arasında kalem aldığı *Menazırü'l- Avâlim* isimli eserinde, Kütahya'ya ait bilgileri Eskişehirli Mevlevî Dervîşi Yusuf'tan aktarmakta ve Kütahya Ulu Camii'yi Germiyanogullarına mâl etmekle birlikte Cuma namazlarının kılındığı yer olarak belirtmektedir. Ayrıca kentte yedi sekiz caminin bulunduğunu eklemektedir. Bununla birlikte Balıklı Hamamı ile Kadıasker Hamamı olarak bilinen iki hamamın yanı sıra bunlardan başka kent merkezinde yedi sekiz hamamın daha olduğunu bildirmektedir. Bk. Mahmut Ak, "Menazırü'l-avalim (Metin)" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997), 411.

8. Değerlendirme

Kütahya’da Selçuklu Dönemi eserlerinden yalnızca 1243-1244 tarihli Hıdırlık Mescidi özgün hâliyle günümüze kadar gelebilmiştir. Kare planlı, tek kubbe örtülü Selçuklu mescitlerinden biri olan yapının Hıdırlık Mezarlığı’nın hemen üzerindeki tepede yer alması ve oldukça küçük ölçülerde inşa edilmiş olmasının yanı sıra girişinin eyvan biçiminde düzenlenmesi mescidin türbe işlevinin de olabileceğini düşündürmektedir. Bu dönemde Konya’da inşa edilmiş Beşarebey (Ferhuniye) Mescidi (1213), Hacı Ferruh (Taş Camii, Akçegizlenmez) Mescidi (1215), Erdemşah (Kalecerp) Mescidi (1220), Küçük Karatay Mescidi (1248), Akşehir Taş Medrese Mescidi (1250), Aksinne Dibekli Mescidi (13. yüzyıl), Tahir ile Zühre Mescidi (13. yüzyıl)⁶² gibi mescitlerin harim bölümünün önünde bir giriş mekânı bulunmaktadır. Ancak bu mescitlerin hiçbirinin girişi eyvanlı olarak düzenlenmemiştir. Buna karşın 1252 yılında inşa edildiği kabul edilen Tunceli/Mazgirt Elti Hatun Kümbeti bu örneklerin Anadolu’daki en erken tarihlisidir. Ayrıca Mazgirt’te inşa ettirdiği caminin giriş bölümünde de eyvanlı bir düzenleme bulunmaktadır. Beylikler Dönemi ve sonrasında 1345 tarihli Manisa Saruhan Bey Türbesi⁶³, 1348 tarihli Mahmud Suzâni Türbesi⁶⁴, Eretnaoğulları Dönemi’ne tarihlenen Kayseri Ali Cafer Kümbeti (1349-1350 (?)), Dulkadiroğulları Dönemi’nde inşa edilmiş olan Yozgat Çandır Şah Sultan Hatun Türbesi (1499-1500) ve yine Yozgat Çayıralan’da inşa edilen Çerkez Bey Türbesi (1587-1588)’nin giriş bölümünde eyvanlı bir düzenleme bulunmaktadır⁶⁵. Sonraki dönemlerde bu eyvanlı girişler eyvan türbelere dönüşmüş Germiyanoğulları Dönemi’nde Kütahya civarında inşa edildikleri de bilinmektedir. 13. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği kabul edilen Aslanapa Nuhören Köyü Türbesi de bu örneklerden biridir⁶⁶. Türbelerde kullanılan bu eyvanlı girişin mimari kurgulamada işlevselliğe yönelik herhangi bir görevi bulunmamaktadır. Bu sebeple Anadolu Selçuklu kümbet ve türbelerinde sıklıkla karşılaşılan bir mimari özellik değildir.

Hıdırlık Mescidi inşa kitabesinde mescit olarak geçmektedir. Ancak mimari özellikleri ele alındığında Anadolu Selçuklu Dönemi’nde benzerleri bulunan türbe-mescid ilişkisi içindeki yapılar arasında değerlendirilmektedir. Ayrıca kare planlı, tek kubbe örtülü Hıdırlık Mescidi’nin plan şeması, Kütahya’da Germiyanoğulları Dönemi’nde inşa edilmiş olan Pekmezpazarı (Hacı Ahmet Analcı) Mescidi (1369) ve Süleyman Bey (Servi, Çatalçeşme) Mescidi (1381-1382) ile benzerlik göstermektedir. Benzer

62 Katoğlu, “13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve “Son Cemaat Yeri,” 82-89.

63 Hakkı Acun, “Manisa’daki Türbe Mimarisi,” *Bellekten* 195 (1985), 482-483.

64 Erol Altunsapan, *Ortaçağ’da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11-15. Yüzyıl)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999), 87-91; Erol Altunsapan ve Canan Parla, *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004), 354-360; Palaz Yıldırım, “Kütahya Hıdırlık Mescidi,” 452.

65 Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri -I- Selçuklu Dönemi* (Ankara: Güven Matbaası, 1986), 319-321.

66 Ali Osman Uysal, “Afyon, Kütahya ve Denizli Çevresinde Araştırmalar,” *Türk Etnografya Dergisi* XX (1997), 82-83.

plan şeması Balıklı Camii'nde de vardır. Ancak cami, Germiyanogulları Dönemi'nde tamamen yenilediğinden Anadolu Selçuklu Dönemi'ndeki özgün hâline bağlı kalarak inşa edilip edilmediği bilinmemektedir. Anadolu Selçuklu Dönemi'nde inşa edildiği bilinen iki Hezâr Dînârî Mescidi günümüzde özgünlüklerini yitirdiklerinden herhangi bir üsluptan bahsetmek mümkün değildir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin Kütahya Ulu Camii anlatımları ve E. Hakki Ayverdi'nin bu anlatımlardan yola çıkarak ilk inşa edildiği dönemdeki rölöve planını yayımlaması caminin Selçuklu Dönemi'nde inşa edilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir⁶⁷. Diğer yandan caminin inşa kitabesi bulunmamakta, onarım kitabeleri I. Bayezid döneminde inşa edildiğine işaret etmektedir. Ancak Evliya Çelebi tarafından caminin ahşap direkli olarak anlatılması bu tarihlenmeye uymamaktadır. Çünkü Kütahya'da Erken Osmanlı Dönemi'nden günümüze ulaşabilen herhangi bir ahşap direkli cami bilinmemektedir. Cami ya da mescitlerin örtü sistemlerinde ahşap malzeme kullanılsa da taşıyıcı olarak kullanılan herhangi bir örnek bilinmemektedir. Kütahya'da Germiyanogulları Dönemi'nde de inşa edilen herhangi bir ahşap direkli camiye dair bilgi bulunmamaktadır. Sıralanan sebepler, Selçuklunun Kütahya'daki yerleşimi ve Balıklı Camii ve iki Hezâr Dînârî Mescidi ile birbirlerine yakın mesafelerde olması Ulu Camii'nin Anadolu Selçuklularının ahşap direkli camilerinden biri olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç

Kütahya'nın Anadolu Selçukluları tarafından fetih tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak ilk başkent İznik'in fethedilmesi için izlenen yol güzergâhı üzerinde bulunması Kütahya'nın da bu yıllarda Selçuklular tarafından fethedildiğini düşündürmektedir. Nitekim kent merkezinde olmasa da Kütahya civarında bulunan 1210 tarihli Karacaviran (Karacaören) Ribatı'na ait inşa kitabesi bu düşünceyi desteklemektedir. Ancak kentin bir sınır yerleşimi olması sebebiyle mevcut veriler doğrultusunda I. Alâeddin Keykubad dönemine kadar kent merkezinde Anadolu Selçuklu hâkimiyetinden söz etmek mümkün değildir. Kent merkezine 17 km uzaklıkta inşa edilen Yoncalı Hamamı'nın 1233 tarihli inşa kitabesi ise artık bu tarihten sonra kentteki Selçuklu varlığını apaçık ortaya koymaktadır.

Kütahya kent merkezinde günümüze kadar varlığını devam ettiren dört Anadolu Selçuklu eseri bulunmaktadır. Bu eserler dinî mimari grubunda yer alan üç mescit ve bir camiden oluşmaktadır. Adlarını, banisinden alan iki farklı Hezâr Dînârî Mescidi (13. yüzyıl) ve Balıklı Camii (1237) günümüzde tamamen özgünlüklerini yitirmişlerdir. Bu dönemde inşa edilen Hıdırlık Mescidi (1243-1244) ise özgün hâlini korumakla birlikte bazı mimari özellikleri dolayısıyla hangi işlevde kullanıldığı tartışmalıdır.

67 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep -Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, 21-22. Ayverdi, *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşesi Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, 510.

Ancak bu dört yapının da kuruldukları yerlerin biliniyor olması Selçuklu Dönemi'nin kent yerleşimi hakkında bazı tespitlerin yapılmasına olanak sağlamaktadır. Günümüzdeki isimleriyle bu yapılar Balıklı, Hamidiye, Börekçiler ve Pirlar Mahalleleri'nde bulunmaktadır. Bu mahallelerden Börekçiler, Balıklı ve Pirlar Mahalleleri'nin isimleri, Evliya Çelebi tarafından da *Seyahatnamesi*'nde zikredilmiştir⁶⁸. Günümüzde bile hâlâ aynı isimle anılıyor olmaları Selçuklu Dönemi'nden beri ismi geçen mahalle isimlerinin değişmediğini ve yerleşimin bu mahallelerde var olduğunu göstermektedir.

Ayrıca Selçuklu Dönemi'nde cami ve mescit dışında diğer yapı gruplarından eserlerin inşa edilmemiş olması mümkün gözükmemektedir. Nitekim başkent Konya'dan İstanbul'a bağlanan ticaret yolunun Kütahya'dan geçmesi ve bu yol güzergâhı üzerinde han, köprü gibi yapıların yapılmış olması da kaçınılmazdır. Sadece Afyonkarahisar ile Kütahya arasındaki yol üzerinde Eğret, Çakırsaz ve Yeniceköy Hanları ile Üçgöz, Altıntaş ve Hacı Hamza Köprüleri'nin var olduğu bilinmektedir. Ayrıca günümüzde Sadettin Camii'nin alt katında bulunan sakahane suyunun Hezâr Dînârî tarafından getirildiği ve burada bir mescit inşa ettirdiği söylenmekte⁶⁹ ancak öldükten sonra da buraya defnedildiği, caminin inşa kitabesinde geçmekle birlikte, bu bilgilerin doğruluğunu kanıtlayacak herhangi bir belge ya da kayıt bulunmamaktadır. Sakahanenin işlerliğini günümüzde de devam ettirmesi, yerinde Hezâr Dînârî tarafından yaptırılmış bir su sisteminin var olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Hıdırlık Mescidi plan ve mimari kurgu bakımından bu dönemde inşa edilmiş diğer mescitlerle benzer özellikler yansıtmakla birlikte eyvanlı bir girişinin bulunması diğer mescitlerden ayıran özelliği olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple mescidin Selçuklu mimarisinde özel bir yeri bulunmakta ve türbe-mescid ilişkisi bulunan yapılar grubunda değerlendirilmektedir. Balıklı Camii ve iki Hezâr Dînârî Mescidi'nin özgün hâllerinin bilinmemesi Anadolu Selçuklu cami ve mescitleri arasındaki yerlerinin tespitini zorlaştırmaktadır.

68 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep -Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, 20.

69 Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 138-139. Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme," 171-700.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Acun Hakkı. "Manisa'daki Türbe Mimarisi." *Belleten* 195 (1985): 479-502.
- Ahmet Eflâkî. *Âriflerin Menkıbeleri I*. Çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Ak, Mahmut. "Menazirü'l-avalim (Metin)." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.
- Altınsapan, Erol. *Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11-15. Yüzyıl)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999.
- Altınsapan Erol ve Canan Parla. *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Altun, Ara. "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "bir deneme." *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*. İstanbul: Formül Matbaası, 1981-1982, 171-700.
- Arslan, Muhammet. "Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi." Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017.
- Ateş, Erhan. "Ahlatşah (Ermensah)-Gürcü Münasebetleri." *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 10 (2019): 127-160.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1966.
- Bayartan, Mehmet. "Osmanlı'dan Günümüze Kütahya Şehrinin Yapı Taşları: Mahalleler." *Coğrafya Dergisi* 18 (2010): 57-70.
- Çaycı, Ahmet ve Latife Durmuş. "Kütahya Erguniyye Mevlevihanesi (Dönenler Camii) Haziresindeki Mezar Taşları." *İstem Dergisi* 10 (2007): 205-221.
- Durukan Aynur, "Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit." *Turkish Studies* 10 (2014): 391-502. Erişim 26 Ocak 2024. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7730>.
- Evlîyâ Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*. Haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Gündüz, Sema. "Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği." Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006.
- Güner, Hamza. *Kütahya Camileri*. Kütahya: Kütahya İl Matbaası, 1964.
- İbn Bibi. *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme II*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İğdemir, Uğur. "Merhum Halil Edhem Eldem'in Türk Tarih Kurumu'na Armağan Ettiği Türk-İslâm Devri Kitâbe Estampajları." *Belleten* 16 (1941): 545-563.
- Kalyon, Mustafa. *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*. Ankara: Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

- Katoğlu, Murat. "13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve "Son Cemaat Yeri." *Türk Etnoğrafya Dergisi* 59 (1966): 81-100.
- Kolay, Arif. "Cumhuriyet Dönemine Kadar Kütahya Şehrinin Gelişim Süreci." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 73 (Temmuz 2022): 171-184. Erişim 22 Ocak 2024. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1112952>.
- Küçük, Sezai. "Dünden Bugüne Kütahya Mevlevihânesi." *Ekev Akademi Dergisi* 29 (2006): 51-64.
- Mercan, Semra Güler. "Kütahya'daki Anadolu Selçuklu Dönemi'ne Ait Yapı Kitabelerinin Hat Sanatı Bakımından Değerlendirilmesi." *Diyanet İlmî Dergi* 4 (Aralık 2023): 1283-1304. Erişim 12 Nisan 2024. <https://doi.org/10.61304/did.1361096>.
- Oral, M. Zeki. "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri." *Belleten* 5 (1962): 23-77.
- Öney, Gönül. *Ankara'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1971.
- Özcan, Koray. "Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri." *Bilig* 55 (2010): 193-220.
- Özcan, Koray. "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme." *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 23(2006): 21-61.
- Palaz Yıldırım, Semra. "Kütahya Hıdırlık Mescidi." *Turkish Studies* 12 (Ocak 2017): 437-456. Erişim 26 Ocak 2024. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12070>.
- Parlak, Sevgi ve Ş. Barihüda Tanrıkorur. "Kütahya Mevlevihânesi." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, 1-3.
- Sultan Veled. *Sultan Veled Divanı*. Çev. Veyis Değirmençay. İstanbul: Demavend Yayınları, 2016.
- Sümer, Faruk. "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar." *Belleten* 50 (1986): 447-494.
- Sümer, Faruk. "Ahlatşahlar." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, 24-28.
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)*. Çev. Adnan Bekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Şimşekler, Nuri. "Sultan Veled'in Divanı'nda Şehirlere Yazdığı Övgüler." *Nüsha* 54 (Haziran 2022): 167-186. Erişim 21 Nisan 2024. <https://doi.org/10.32330/nusha.1099455>.
- Tanyeli, Uğur. *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987.
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Anadolu Kümbetleri -1- Selçuklu Dönemi*. Ankara: Güven Matbaası, 1986.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Uysal, Ali Osman. "Afyon, Kütahya ve Denizli Çevresinde Araştırmalar." *Türk Etnoğrafya Dergisi* XX (1997): 77-114.
- Uysal, Ali Osman. *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2006.
- Uzunçarşılıoğlu, İsmail Hakkı. *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1932.
- Varlık, Mustafa Çetin. *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.